

O'ZBEKISTONDA GANCHKORLIK SAN'ATI TARIXI

Xamidova Dilfuza Ulig'bek qizi

Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik
va dizayn instituti o'qituvchisi

Qosimova Ozodaxon Tolibjon qizi

Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik
va dizayn instituti talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada ganch o'ymakorligi san'atining tarixi ilmiy jihatdan o'rganildi. O'zbekistondagi turli viloyatlar maktablari va rivojlanishi haqida so'z boradi. Hozirgacha saqlanib qolgan ustoz-shogirt an'analarini davom ettirib kelayotgan sulolarlar o'z maktabini rivojlantirmoqda.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, tarix, ganchkorlik maktabi, o'ymakorlik, naqsh, an'ana, muzey, geometrik shakllar.

Xalq amaliy san'atining qadimgi turlaridan biri bo'lgan ganchkorlik O'zbekiston me'morchilik tarixida muhim o'rin tutgan. O'zbekistondagi ko'plab inshootlarga o'zgacha go'zalik, nafislik baxsh etib turuvchi ganch naqishlari alohida ahamiyatga egadir. Buyuk adibimiz G'afur G'ulom tomonida naqshga chiroyli ramziy tarif berilgan: "Naqsh, chodraga o'ralgan ayolga o'xshaydi. Naqsh - haqqoniyatni qo'l bilan ushlab ko'rish emas, go'zallikning mohiyatini anglash, shu go'zallikni dilda tasdiqlash, chodra ortidagi holatga o'zni tayyorlash va unga kirib borish timsolidir"(1). Ganch o'ymakorligida ishlatiladigan naqshlar mazmuniga ko'ra o'simliksimon, geometrik naqshlarga, gulli girix, ramziy va boshqa turlarga bo'linadi. O'simliksimon naqsh tabiatdagi barg band, daraxt, buta, g'uncha va boshqa narsalarni naqqosh tomonidan stillashtirib olingan shaklini ma'lum qonuniyatlar

asosida takrorlanishidan hosil qilingan. Geometrik Naqsh turlaridan biri girix bo'lib, chigal. tugun ma'noni anglatadi. Xandasiy naqsh murakkab naqsh turi. U geometrik naqsh turlaridan biri bo'lib, to'rtburchak, uchburchak, aylana va yoylardan iborat bo'ladi. Tuzilishi jixatidan to'g'ri chiziq, egri chiziq va aralash chiziqlardan tashkil topgan girixga bo'linadi. Geometrik Naqsh uzluksiz taqsimlardan tashkil topgan bo'lib, xar bir taqsim o'z tuzilishiga ega bo'ladi. Yevropada arabeska deb yuritiladi. Gulligirix o'simlik va geometrik naqsh elementlaridan tashkil topgan. Ramziy naqshlar -kabutar, o'roq, bolg'a, shox, baliq. davlat gerbi va boshqalarning stillashtirib tasvirlangan elementlaridan tashkil topadi.

Ota-bobolarimiz qadimiy obidalarni nafis naqshlar bilan bezar ekanlar, zavq olish bilan bir qatorda ular orqali o'z orzu-umidlarini, muhabbatlarini, tilaklarini kuylaganlar. Naqqosh ota-bobolarimiz inson ruxiyatini juda chuqur va har taraflama o'rganib, uylarni ajoyib naqshlar bilan boyitganlar. Naqshlangan uyda kishilar xotirjam, ruhiy osoyishtalik og'ushida bo'lishi, uzoq umr ko'rishini donishmand bobolar asrlar davomida xayotiy tajribalar asosida ishlaganlar. Keksa ustalarimiz aytishicha, qadimda naqqoshlik san'ati shunchalik rivojlangan ekanki, ular chizgan yoki bo'yagan naqshlari orqali bir-birlari bilan unsiz ovozda gaplasha olar ekanlar. Naqqoshlik san'ati tilini bilish uchun naqshning xar bir elementi va ranglarining ramziy alifbosini bilmoq kerak bo'lgan (2).

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidentimiz Islom Abdug'aniyevich Karimov "Bugun bizning oldimizda shunday tarixiy imkoniyat paydo bo'ldiki, biz bosib o'tgan yo'limizni tanqidiy baholab, milliy davlatchiligimiz negizlarini aniqlab, buyuk madaniyatimiz tomirlariga, qadimiy merosimiz tomirlariga qaytib, o'tmishdagi boy an'analarni yangi jamiyat qurilishiga tadbqiq etmog'imiz kerak" degan edilar (3).

Ganch o'ymakorligi san'ati asrlar davomida rivojlangan. Bu san'atning qadimgi, o'rta asrlardagi va XX asrdagi rivoji bir-biridan ancha farq qiladi. Qadimgi ganch o'ymakorligi hajmiy bo'lib, unda realistik tasvir ustunlik qiladi. Ularda, ko'pincha, odamlar, hayvonlar, qushlar tasvirlangan. Eramizning birinchi asrlaridayoq kishilar ganchning ajoyib xususiyatga ega ekanligini bilib, qal'a, karvonsaroy va boshqa joylarni bezay boshlaganlar.

III asrda Tuproqqal'aning serhasham saroy mehmonxonalari o'yma ganch bilan bezatilgan. Varaxshadan VII-VIII asrlarga oid ganch o'ymakorligi namunalari topilgan. Ularda qushlar, hayvonlar, baliqlar, o'simliksimon va geometrik shakllar tasvirlangan.

X-XI asrlarda naqqoshlik, yog'och, tosh va ganch o'ymakorligi yanada rivojlandi. Murakkab abstrakt tasvirni aks ettiradigan naqshlar paydo bo'ldi. Ganch o'ymakorligi ishlari uyning ichki va nam tegmaydigan tashqi qismida ham qo'llanildi. Termiz maqbaralaridagi ganch o'ymakorlik san'atini o'sha davrning yuqori va cho'qqisi desa bo'ladi. XII asrda muqarnaslar paydo bo'ldi va ko'pgina binolarda qo'llanila bez boshladi.

XIII asrda ganchkorlik san'ati yanada yuksaldi. Bunga Afrosiyobdan topilgan ajoyib ganch o'ymakorligi ishlari misol bo'la oladi.

XIV-XVIII asrlarda ham binolarning ichki qismlarini bezatishda ganchkorlik san'atidan foydalanilgan. Ganchkorlikning gullab-yashnagan davri XVIII asrning oxiri - XIX asrning boshlari bo'ldi. XIX-XX asrlarda buyuk ganch o'ymakorligidan Abdurahim Hayotov, Usta Murod, Usta Fayzayl, Usta Hayot Nosir, Usta hoji Hafiz, Usta Nasrulloboy, Usta Abduljalil, Usta Azim, Usta Ibrohim, Usta Savri, Usta Abdufattoh va boshqalar faoliyat ko'rsaradi.

XX asr boshlaridagi ishlarda o'yma relyefli mayin uslub paydo bo'lgan. Rangli ganchlar, bo'yoqlar, naqsh va tavirlar qo'llanila boshlagan (4).

XX asrga kelib Xiva, Buxoro, Toshkent, Samarqand, Andijon, Namangan, Qo'qon kabi shaharlari uning asosiy markazlari aylangan. Ganchkorlik san'ati xalq amaliy-bezak san'atining boshqa turlariga qaraganda, me'morchilik san'ati bilan uzviy bog'liq. Chunki ganchkorlik azaldan saroy, masjid va madrasa binolari hamda badavlat shaharliklarning uy-joylarini bezab turgan. Dastlab, qurilishlarda mahalliy maktablarga xos an'analar bilan bog'lanish kuchli bo'lgan. Qadimgi ganch o'ymakorligi xajmiy bo'lib, ata poli tasvirlar asosida ishlangan. Ularda ko'pincha odamlar, hayvonlar, qushlar tasviri ishlatilgan. Vaqtlar o'tishi bilan naqqoshlik, yog'och va ganch o'ymakorligi yanada rivojlanadi. Murakkab ata pol tasvirni aks ettiradigan naqshlar paydo bo'ldi. Ganch o'ymakorligi ishlari uyning ichki

namgarchilik tegmaydigan tashqi qismida ham qo'llanila boshlandi. O'zbekistonda o'ziga xos ganchkorlik maktablari vujudga kela boshladi. Bunga yaqqol misol Buxoro maktabi ganchkorligining texnik jarayoni birmuncha murakkab, ishlovlarning noyob uslublari va rang-barangligi bilan ajralib turadi. Samarqand ustalarining ishlash uslublari Buxoro ganchkorligiga yaqin bo'lib, murakkab ganchning stalaktit uslubi orqali devorlar yuqori burchaklarini o'yma naqshli panno bezatilishi bilan ajraladi. Toshkent maktabida keng tarqalgan o'simlik-islmiy kompozitsiyalar farg'onalik ustalarining ishlariga yaqin bo'lib, ko'pincha «o'simlik zanjiri» turkumidagi naqshlarni tashkil etadi. Qo'qon va Xiva ganchkor ustalarining ishlari murakkab orasta kiyofali xandasaviy naqshlari – girixlar bilan boy. XX asrning yarmida ganchkorlik an'analari yo'qolish arafasida bo'lgan, lekin 1970-chi yillaridan boshlab Toshkent va O'zbekistonning boshqa shaharlarida davlat ahamiyatiga ega obyektlarni, ata pol, kafelarning qurilishida ganchkorlikdan unumli foydalanishga harakat qilindi. Shu bois 1990 yillarda Toshkentda yuqori darajali ganchkorlik maktabi rivoj olib («Usto» birlashmasi ustalari), ularning faolligida poytaxtning turli binolar inter'eri bezatildi («Oq saroy» qarorgohi, Oliy majlis binosi, «Turkiston» konsert zali, Temuriylar tarixi Davlat muzeyi, «Navro'z» nikoh uyi, poytaxt teatrlari, ata politan stansiyalari va b.). Hozirgi vaqtda ganchkorlik amaliy-bezak san'atining yetuk turi bo'lib, uning O'zbekistondagi me'morchilik inshootlari bezashda ahamiyati ata ganchkorlik ustalarining ijodiy namunalariga bo'lgan talab xalqaro miqyosida ekanligini ko'rsatmoqda (5).

Ganch o'ymakorligi turlari. Har qanday binoni bezashda avval uning tuzilishiga mos ganch o'ymakorligi turini tanlash, qo'llash muhim ahamiyatga ega. Kichik xonaga mayda tekis o'yma va unga mos bo'lgan pardoz turi, katta mehmonxonalarga esa yirik o'yma va shunga mos naqsh qo'llaniladi. Ganch o'ymakorligi yirik o'yma, chuqur o'yma, yassi o'yma, qirma, zamini ko'zguli o'yma, zamini rangli o'yma, chizma pardoz, panjarasimon o'yma, zanjir, hajmli o'yma turlaridan iborat. Bundan tashqari, ganch o'ymakorligi turlari zaminli va zaminsiz o'ymalarga bo'linadi. Eng ko'p qo'llaniladigan o'yma yassi o'ymadir. U interyerda ko'p qo'llaniladi. Katta bo'lmagan xonalarda o'ymaning chuqurligi 1- 1,5 sm

bo'lib, unga har xil pardoiz turlari beriladi. O'yma naqshning zamini umumiy yuzaning 30-60 foizini egallaydi. Unga joyiga moslab pax pardoiz, choka pardoiz, lo'la yoki tabaqa pardoiz beriladi. Qirma o'yilgan joylarni rangli ganch qorishmasi bilan to'ldirishdir.

Ustalar o'tmishda bilimdon bo'lgan. Ular madrasada tahsil olib, adabiyot, tarix, musiqa, matematika, kimyo fanlarini yaxshi bilganlar. Naqqoshlik texnologiyasi avlodlardan avlodga o'tib kelgan. Qadimda naqqoshlar naqsh yaratish sir-asrorlarini yozib qoldirmaganlar, faqat shogirdlari bilganlar. Shogirdlari usta bo'lganlaridan so'ng, ular ham o'z shogirdlariga o'rgatgan. Shunday qilib, naqqoshlik kasbi an'ana tariqasida rivojlanib kelgan. Usta o'z bolasini yoki qarindoshlarini o'ziga shogirdlikka olgan. Shogirdlikka 7-8 yoshdan olingan. O'qish-o'rganish 7-12 yil davom etgan. Shogirdlar kunduzi ishlab, kechqurun ustoz rahbarligida savod chiqargan. Shogirdlar geometriya va kimyoni o'rganganlar. Shogird mustaqil ishlash darajasiga yetgach, ustalar uning ishlarini muhokama qilib, so'ngra "usta" nomini berishgan. Ustaning o'g'li ota kasbini yoshlikdan o'rganib borgan. Bu esa uning kelajakda yaxshi hunarmand bo'lishiga zamin yaratgan. Ustaning o'g'li bo'lmasa, u bu kasbni eng yaqin qarindoshlarining bolalariga o'rgatgan.

O'tmishda ustachilik asboblari muqaddas sanalgan. Ustalar o'z asbob-uskunalarini shogirdlariga meros qoldirganlar. Bu milliy an'ana zamirida chuqur ma'no bor. Xalqimiz: «Ish quroling soz bo'lsa, mashaqqating oz bo'lur», deydi. Shogird og'irini yengil, mushkulni oson qiladigan ish qurollarini hamisha shay qilib qo'yishi kerak. Uskunani biror ishni qilib bo'lgandan so'ng bir chekkaga ulotirib, zang bostirib qo'ymaslik, o'tmas bo'lib qolsa charxlab, o'tkir qilib qo'yish, buzilsa darhol tuzatish, maxsus joyda saqlash kerak. Ustoz shogird an'anasi shu tarzda davom etgan. Usta shogirdi hunarni puxta egallagandan so'ng, uni usta qilib alohida chiqarishdan oldin unga oq fotiha beradi. Shogirdlar ham ustozlariga minnatdorchilik bildirib bosh-oyoq sarpo va tugin in'om etganlar.

Xulosa qilib aytganda ganchkorlik san'atimiz tarixi beqiyos va bebaho hazinalardan biri xisoblanadi. Uni o'qib o'rganish natijasida sir-asrorlarini va nazariy ko'nikmalarini olishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G‘afur G‘ulom. Ibtidodagi ahd // “Tafakkur”, 1994. № 1. 53-54 bet.
2. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8053629>
3. Karimov I. O‘zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolning asosiy tamoyillari. Toshkent, “O‘zbekiston”. 1995. 9-bet.
4. Bulatov S., Muxtarov A. “Ganchkorlik san’ati”. “Musiqqa” nashriyoti. Toshkent, 2006. 5-bet.
5. https://www.iupr.ru/_files/ugd/b06fdc_3d6a03e47895475c9f7e8e9bb1fbc7c5.pdf?index=true